

Tóth Árpád

NEMESSÉG, POLGÁRSÁG ÉS HONORÁCIÓR ÉRTELMISÉG HATÁRÁN

Városi tisztviselők a késő rendi társadalom korszakában

A 19. század első felében élt és hivatalt viselt városi tisztviselők helyzetével foglalkozó szakirodalom igen csekély. Nemcsak általánosságban, országos kiterjedésű társadalmi csoportként nem vonzottak a városatyák számottevő kutatói figyelmet, de az egyes városok történetének monografikus feldolgozásaiban, az ún. városbiográfiákban¹ is legfeljebb esetlegesen, reflektálatlanul vagy ellentmondásosan kerültek ábrázolásra. Pedig Kósa János 1938-ban még úgy látta, hogy a városi tisztviselőkre vonatkozóan aránylag — a vármegyei vezetőkhöz képest — gazdagok az ismereteink, ám az azóta eltelt évtizedek során alig bővült ez a tudás.² A városi tisztviselők, mint társadalmi csoport monografikus kutatásának hiányát jelen tanulmány sem tudja pótolni; céлом inkább az, hogy szempontokat és értelmezési kereteket javasoljak egy jövőbeli átfogó vizsgálathoz, illetve hogy néhány példán keresztül a kérdéskör jelentőségét és érdekességét bemutassam.

A városi tisztviselők történetének három, egymástól többé-kevésbé eltérő szempontú megközelítése ragadható meg. Közülük legrégebbi hagyománya annak az irányzatnak van, amelyet igazgatástörténetinek nevezhetünk. Ennek optikájából nézve a legfontosabb eseménysor a városi hivatalszervezet kifejlődése, amely ennek differenciálódásában és létszámbővülésében ragadható meg. Az ilyen ábrázolásban a tisztségviselők elsősorban mint hivatali utasítások által szabályozott feladatok végrehajtói, illetve — ha erre alkalmas forrásanyag rendelkezésre áll — mint a tisztújítások kulcsszereplői jelennek meg. Az ilyen vizsgálatok jellegzetes terméke az archontológiai kiadványoktól és a hivatali utasítások forrásközlésétől a monografikus feldolgozásig terjed.³

---

¹ *Gyáni Gábor*: Mai várostörténet-írásunk: teljesítmény és irányzatok. Századvég Új folyam 1997. 4. 55–69.

² *Kósa János*: Magyar rendiség és osztálytársadalom. Magyarisztan-tudomány 1. (1942.) 374–375.

³ *Schmall Lajos*: Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez. Bp. 1899.; *Flaxmayer József*: Budapest közigazgatási szervezete és alkalmazottai 1686-tól 1872-ig. (Statistikai Közlemények 79. köt. 4.) Bp. 1936. különösen 45–48.; *Bónis György*: Pest-budai hivatali utasítások a XVIII. században. (Budapest Főváros Levéltára forráskiadványai 6.) Bp. 1974.; *Bak Borbála*: Győr szabad királyi város igazgatása, 1743–1778. (Tisztségviselők, alkalmazottak.) Bp. 1980.; *Kállay István*: A városi önkormányzat hatásköre Magyarországon, 1686–1848. Bp. 1989.

Egy másik lehetséges megközelítés a modern hivatalnoki foglalkozás kialakulásának társadalmi körülményeire helyezi a hangsúlyt. A Max Weber szociológiája által ihletett szempontrendszer arra fókuszál, hogy a bürokratikus (hivatalnoki) tevékenység a legtisztább formája a racionális jellegű, legális uralomnak. A bürokratikus testület lényegéhez olyan elemek tartoznak, mint a világos hierarchia és a hivatali előmenetel meghatározott elve, a feladatvégzés függetlensége (egyedüli vagy főfoglalkozás, cserébe a rögzített fizetésért) és személytelensége, illetve a formálisan is megszerzett szakképzettség által garantált szakszerűség.⁴ Ebben az esetben olyan fejlemények kerülhetnek a vizsgálat központjába, mint a hivatali karrierutak vizsgálata, a minősítések során a tisztviselőkről megrajzolt kép, valamint a fizetések (ezen belül a naturáliák) mértéke és a nyugdíjazási gyakorlat.⁵

Harmadsorban a városi tisztviselők mint egy sajátos történeti kontextusban megjelenő társadalmi csoport tagjai is vizsgálhatók, leginkább kollektív életrajz (prozopográfia) formájában.⁶ A városvezetők társadalomtörténeti helyzetének értelmezésére — a ma talán leginkább elterjedtnek tekinthető megfogalmazást használva — a „késői”, másként „felbomló rendi társadalom”⁷ viszonyai között elhelyezve azt kutathatjuk, hogy három társadalmi tömb — a nemesség, a városi polgárság és a honorácior értelmiség — metszéspontján elhelyezkedő csoportot milyen kötődések és milyen aspirációk jellemzik, illetve hogy környezetük hogyan pozicionálja őket ebben a társadalmi térben. Az egyének helyzetének alakításában a rendi társadalmi viszonyrendszer és hierarchia mint a korábbi korszakokból megörökölt strukturáló erő mellett a 18. utolsó harmadától mind erősebben befolyásolják olyan tényezők, mint a képzettség, a vagyoniosság, a (városi) lakóhely, és ezek eltolódó súlya hatást gyakorol az érintett társadalmi csoportokra. A korszak sajátossága ezekkel összefüggésben a társadalmi mobilitás egyre táguló lehetősége is. Tanulmányomban e harmadik nézőpont felől közelíték a polgári forradalom előtti fél évszázad magyarországi városainak tisztviselőihez.⁸

⁴ Weber, Max: A bürokratikus uralom lényege, feltételei és kibontakozása. In: *Uő: Gazdaság és társadalom*. Bp. 1967. 257–265.

⁵ Schmall L.: Adalékok i. m.; Flaxmayer J.: Budapest alkalmazottai i. m. 68–73. Hajdu Lajos a jozefinus évtized állami hivatalnokainak minősítésére irányuló törekvést elemezte, tanulmányában azonban nem tért ki a városi tisztviselőkre: Hajdu Lajos: Az állami tisztviselők minősítési rendszere II. József uralkodása időszakában. In: *Uő: A közjő szolgálatában. A jozefinizmus igazgatási és jogi reformjai*. Bp. 1983. 82–114.

⁶ A prozopográfia (kritikai) bemutatására és értékelésére l. Kövér György: A kollektív biográfia lehetőségei és korlátai. In: *Uő: Biográfia és társadalomtörténet*. Bp. 2014. 373–387. A módszer alkalmazására az itt tárgyalt korszakra: Bácskai Vera: A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten. Bp. 1989.

⁷ Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán: A rendi társadalom utolsó évtizedei. In: Magyarország története a 19. században. Szerk. Gergely András. Bp. 2003. 57–124.; Tóth Árpád: Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között. Pozsony 2009. 72–130.; Sasfi Csaba: Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében. (Korall monográfiák. 4.) Bp. 2014. 63–93.

⁸ Jelen tanulmány előzménye: Tóth Árpád: Hivatali szakszerűsödés és a rendi minták követése. Pest város tisztviselői a reformkorban. Tanulmányok Budapest múltjából. XXV. (1996) 27–60.; L. még Szívós Erika: Városvezető elit Pesten a XVIII–XIX. század fordulóján. Uo. 9–25.

Definíció, körülhatárolás, létszám

Kiket tekinthetünk városi tisztviselőknek a tárgyalt korszakban? Ennek megítéléséhez az egyik lehetséges út egy olyan adatbázis létrehozásának kerésztül vezetne, amely a városi igazgatásban döntéshozó és/vagy adminisztrációs feladatkört betöltő összes személy adatait magában foglalja.⁹ A városi tisztviselők körének lehatárolásánál fontos elvi döntéseket kell meghozni, így azt, hogy mely tisztségek viselőit tekintjük városatyának. A szakirodalomban gyakori ugyanis, hogy csupán a városi tanácsok tagjaira fordítanak figyelmet, holott már a közepes nagyságú városokban is előfordulnak további városvezetői tisztségek. Ezek alapvetően négy nagy egységbe csoportosíthatók:

- (1.) A városi igazgatás jogélettét felügyelő és a városokat kifelé képviselő jegyzők és ügyészek (nagyobb városokban fő-, al- és tiszteletbeli címmel), továbbá actuariusaik.
- (2.) A jegyző munkáját segítő, 2-4 hierarchikus szintet képező írnokok — a tulajdonképpeni írnokok (cancellisták), a járulnokok (accessisták) és a napi díjas vagy anélküli gyakornokok (diurnisták) —, valamint az iktató, a levéltárnok.
- (3.) A városi jövedelmek egy-egy csoportjáért felelős pénztárkezelők (adószedő, kamarás), valamint a számvevő, az árvagyám, a telekbíró, a városgazda a beosztottjaikkal (helyettesekkel és írnokokkal).
- (4.) A szakértelmiséginek tekinthető posztok viselői (tiszti orvos, mérnök).

Az is kérdés, hogy mely településeket indokolt ebben az összefüggésben városnak tekintenünk. A probléma lényege, hogy a korban alkalmazott hivatalos városdefiníció szerinti városállomány sem a kortársak megítélése, sem a történettudomány utólagos értékelése szerint nem feleltethető meg a ténylegesen városi szerepkört betöltő települések halmazának.¹⁰ A szabad királyi városokat felügyelő kormányzások (a Helytartótanács és a Magyar Királyi Kamara) nyilvánvalóan rendelkeztek kidolgozott képpel arról, hogy a negyedik rendet alkotó városokban milyen — választott vagy kinevezett, élethossziglan szóló vagy a következő tisztújításig érvényes — tisztségek betöltői számítanak ilyennek, ám számos és különféle jogállású (püspöki *civitas*, illetve szabadalmas) mezővárosban hasonló struktúra épült ki a 19. század első felére.¹¹ Az egykorú, a kormányzattól független kiadású címtárak tudomásul is vették a megváltozott helyzet — a hivatalos rendi-jogi szemlélet erejének gyengülését — és olykor né-

⁹ A korszakra nézve hasonlóan teljeskörű kutatás folyik a rendi polgársággal kapcsolatban „A magyarországi szabad királyi városok polgársága a 18. század közepétől a 19. század közepéig (Prozopográfiai adatbázis létrehozása)” című, K. 83731. számú OTKA kutatás keretében, Tóth Árpád vezetésével, Czoch Gábor és Németh István részvételével, amely a városokban vezetett polgárkönyvek adataira építve végez adatgyűjtést az újonnan felvett polgárokról, köztük jelentős számú városi tisztviselőről.

¹⁰ *Bácskai Vera – Nagy Lajos: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban.* Bp. 1984., *Czoch Gábor: A reformkori urbanizáció és a polgárság megítélésének kérdései.* In: *Új: „A városok szíverek”.* Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról. Pozsony 2009. 15–38.

¹¹ Például Nyíregyházán, l. *Hársfalvi Péter: Az önkormányzat Nyíregyházán a XVIII–XIX. században.* Bp. 1982. 40–41.

mely mezővárosok vezetőit is felsorolták. A Landerer nyomdában készült *Közhasznu Honni Vezér* például már első kiadási évében (1832-ben) Eger, Kecskemét, Nagykőrös, Miskolc, Nyíregyháza tisztségviselőit is megnevezte, miután sorra vette a szabad királyi városok vezetését, az 1840-es kiadás pedig a korábbi listát kibővítette Baja, Nagybecskerek, Nagyvárad, Pápa és Rimaszombat hivatalnokaival.¹²

Mekkora csoportnak tekinthető összességében országos léptékben a városi tisztviselők köre az 1848 előtti évtizedekben? A Pestre vonatkozó archontológiai gyűjtés szerint a 19. század első felében összesen 43 új (rendes) tagot választottak a 12–13 fős városi tanácsba, a szintén intenzíven kutatott Pozsonyban ugyanebben az időszakban viszont csak 28 személy került be a magisztrátusba.¹³ A kisebb városokban azonban csak 6–8 tanácsnok alkotta a testületet. E számok alapján az összes szabad királyi város belső tanácsainak tag-sága egyszerre mintegy 500 fő lehetett. Ehhez számítandó hozzá az alacsonyabb beosztású hivatalnokok köre, amely kategóriából Pesten 1791-en 28, 1847-ben viszont 114 kapott fizetést.¹⁴ Ennél a kategóriánál az országos szintre kiterjesztett becslés jóval bizonytalanabb, talán 500 és 1000 közé tehető egy-egy időmetszetben. Mindezt a nem szabad királyi városi jogállású, de jelentősnek számító városok hasonló tisztségviselőivel kiegészítve talán összesen 1500–2500 körüli személlyel számolhatunk, az új kinevezések révén pedig a korszak egészére 5000–10000 körüli létszámot feltételezhetünk.

Ehhez a tömeghez képest mai ismereteink igen csekélyek; az élethelyzetek, karrierutak széles változatosságot mutathatnak a rendi (vagy rendies, például felekezeti) hovatartozás, a helyi hagyományok és az egyéni adottságok szerint. Éppen ezért az alábbi megfigyelések és megállapítások aligha alkalmasak arra, hogy a réteg egészére általánosítsuk őket.

A városvezetők polgári kötődése

A szabad királyi városi tisztviselők a kor társadalmi viszonyai közötti pozícióját vizsgálva kiindulópontként megfogalmazható, hogy a rendi világ logikája szerint leginkább a polgársághoz tartoztak, amennyiben tisztségük szerint saját városuk polgári közösségének voltak az előljárói. A választott tisztviselők — eredetileg és elvben — a polgárságtól kapták megbízatásukat, a kinevezettek pedig a városi tanácstól nyerték tisztségüket. Igaz, a 18. században az a rend terjedt el, hogy a tisztújítás alá eső tisztségekről nem a polgári jogállásúak teljes közössége döntött, hanem a választott polgárság, és a jelölés „felülről” érkezett, vagyis a hivatalban lévő városi tanács (tisztségüket élethossziglan viselő) tagjai tehettek javaslatot az új tagok személyére. Az ezzel a változással végbenő hatalmi eltolódás azonban nem valamely más rendi csoportnak kedve-

¹² *Közhasznu Honni Vezér* 1832 és 1840.

¹³ *Schmall L.*: Adalékok i. m. 180–185. Pozsony esetében a számítás a tisztújításokról szóló feljegyzéseken alapul, amelyek a városi tanácsi jegyzőkönyvekben találhatóak.

¹⁴ *Schmall L.*: Adalékok i. m. 119–128.

zett, hanem egy önmagát kiegészítő, oligarchikus városvezetés kialakulását segítette elő.¹⁵

A városi tisztviselők polgári kötődését sajátos módon tükrözi az a gyakorlat is, hogy a rendi országgyűlésen jellemzően városi tisztviselőik képviselték követként (a kollektív nemességgel rendelkező) szabad királyi városokat. Az 1825 és 1847 közötti diéták alsó tábláján az összes (461) városi követ közül 131-et mint városa tanácsnokát jelölték meg, de rajtuk kívül a 81 városbíró, 39 polgármester és 46 városkapitány, vagyis összesen 166 személy szintén a belső tanács tagjai közül került ki. A város apparátusából érkezett a 73 fő- vagy aljegyző, 38 fő- vagy alügyész, és 6 további városi tisztviselő.¹⁶ Összességében tehát a városi követek közel kétharmada (64,4 százaléka) valamilyen városvezető posztról jutott el a pozsonyi diétára. Vagyis megállapítható, hogy a város képviselőjét kifelé, a legfontosabb rendi közjogi fórumon is döntő mértékben a városi vezetés testesítette meg.

Kérdés azonban, hogy mennyire tekinthető ez alapján automatikusnak, hogy a városok irányítói a polgárság részét alkották. Habár a polgáriság tartalma és az azonosulás a polgársággal önmagában is sokrétű és árnyalt elemzésre érdemes problémakör¹⁷, a rendi értelemben vett polgársághoz való tartozás formális aktusa, a polgárfelvétel vizsgálata alkalmas eszköz lehet arra, hogy a polgári identitás minimális szintjét megállapítsuk. Innen nézve figyelemre méltó, hogy Pozsony esetében az 1802 és 1848 között vezetett polgárkönyvben és a Helytartótanácsnak évente felterjesztett polgárfelvételi jegyzékekben egyetlen alkalommal sem találkozunk olyan esettel, hogy városi tisztviselő a tisztségére történő megválasztását vagy kinevezését *megelőzően* polgári jogot nyert volna – eltekintve azoktól a helyzetektől, amikor az illető előbb polgári foglalkozást űzött, és csak később választották meg vezetői posztra. Az is csupán négyszer fordult elő, hogy mint városi tisztviselő került volna be a polgárok testületébe: 1808-ban a főjegyző, 1827-ben a városi számvevő, 1836-ban az adószedő, 1843-ban viszont egy jóval alacsonyabb rangú hivatalnok (a városi iroda egyik járulnoka) tette le a polgáreskü. Figyelemre méltó azonban, hogy Johann Niedermayer főjegyző a polgárrá válásának idején már 13 éve viselte ezt a hivatalát, Michael Keller számvevő 1806-ban már a városházán részesült rangemelésben (adóhivatali segédből ekkor lett számtiszt) és Karl Kettner adószedő is három éve ezt a posztot töltötte be a polgárfelvétele idején.¹⁸ Sajátos eset

¹⁵ *Oszetzky D.*: A hazai polgárság társadalmi helyzete a rendiség felbomlása idején. Bp. 1935. 51–57.

¹⁶ Az 1825–1848 közti országgyűlésekre l. *Pálmány Béla*: A reformkori országgyűlések magyar történeti almanachja, 1825–1848. Bp. 2011. 1. köt. 51–52.

¹⁷ *Bácskai Vera*: A régi polgárságról. A rendi társadalom utolsó évtizedei. In: Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon. Szerk. Kövér György. Bp. 2006. 15–37.; *Gyáni Gábor*: Az urbanizáció társadalomtörténete. Bp. 2012. 67–158.

¹⁸ Niedermayer kinevezése: Archív Mesta Bratislavy (AMB), 2. a. (Protocolla Magistratuales) 1798. N. 1970. passim (júl. 26.), Keller elöléptetése: uo. 1806. N. 1521., Kettner pedig ezt a posztot töltötte be nősülése idején, 1833-ban: Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár, X7770 (A pozsonyi német evang. egyház anyakönyveinek mikrofilm-másolatai). A továbbiakban az anyakönyvi adatok esetében csak az évszámot közlöm, a pontos jelzetet viszont nem, mivel a kötetek végén jó minőségű mutatók állnak rendelkezésre, maguk az anyakönyvek pedig a Pozsonyban őrzött eredetin kívül és a budapesti mikrofilmmásolaton kívül az interneten a Family Search honlapon is megtalálhatók. (<https://familysearch.org/search/collection/1554443>)

Stephan Schütz ügyvédé, akit az 1793. jún. 12-i tisztújítás alkalmával választottak be a városi tanácsnokok körébe, majd *ezt követően* még aznap letette a polgáresküt a városi tanácsi jegyzőkönyvének tanúsága szerint. A feltűnő időzítésű polgárfelvétel nyilván a formaságok betartása miatt volt fontos, ugyanis az ekkor 42 éves, helyben született ügyvéd családi háttere aligha hagyott kétséget a megválasztói előtt: apja, Balthasar Schütz ugyancsak tanácsnokként szolgált a várost 1787-ben bekövetkezett haláláig legalább negyed századon keresztül.¹⁹ Az előzőleg említett esetek talán úgy értelmezhetők, hogy az évtizedek múlásával ezeket a formai szabályokat egyre kevésbé érezték kötelező érvényűnek a tisztújítás során az érintettek: sem az azt levezénylő királyi biztos, sem a választott polgárság. Levonhatjuk a következtetést, hogy a korabeli Pozsonyban nem számított evidenciának, hogy a városi tisztségek viselésének előfeltétele lett volna a polgári jogállás.

Más városokban viszont azt feltételezhetjük, hogy a városi hivatalnokok körében a polgári címért való folyamodás egyedüli vagy elsődleges motívuma a tisztség elnyerése volt. Ez utóbbi gyakorlat jellemezte Győrt, ahol az 1750 és 1848 közötti évszázadban 56 fő — az összes polgárkönyvbe iktatott 4525 személy 1,2 százaléka — nyerte el a polgári jogot úgy, hogy jogcímként a városi vezetésben betöltött tisztségét nevezte meg a polgárkönyv. E csoport összetételét vizsgálva megállapítható, hogy a legtöbben a városi irodán vagy az ügyészségen viseltek tisztséget (36 fő), de előfordultak körükben az árva-, a gazdasági és a mérnöki hivatalnál vagy a városi kapitány alárendeltségében működők is. Habár Győr esetében jelenleg nem ismerjük az egyes hivatalok létszámának belső arányait, a városi tisztviselőként felvett polgárok megoszlása valószínűleg durván megfelelhet annak. Az is megfigyelhető, hogy vezető pozíciót betöltő személyek (három tanácsnok, négy főjegyző, két főügyész) ugyanúgy szerepelnek a polgári címet szerettek között, mint alacsonyabb rangúak (például három járulnok, két aladószedő vagy az árvahivatal segédje). Előfordul tehát mindkét polgárfelvételi minta: a már tekintélyt szerzett, rendszerint a városi igazgatáshoz képest kívülről érkezett személy városvezetővé válásakor a szabályokhoz igazodva a polgári jog szerzése, illetve a kezdő kishivatalnok pályakezdekor elnyert polgári cím. Nem tudjuk azonban megítélni, hogy Győrben a városi tisztviselők mekkora része nem szerzett polgári jogot élete vagy pályafutása során, ami tehát Pozsonyban a reformkorra már jellemzővé vált.

Kisnemesi háttér vagy nemesedési aspirációk: a városvezetők mint nemesek?

Legalább az 1930-as évektől visszatérő megállapítás a szakirodalomban, hogy a városi tisztviselők meghatározó része nemesi jogállású.²⁰ A nemesi kötő-

¹⁹ Stephan Schütz polgárrá válása: AMB. 2. a. (Bürgerbücher) 1793. jún. 12., Balthasar Schütz halála: 1787. jún. 3., rokonai relációjukra ld. Stephan Schütz házasságának bejegyzését az anyakönyvbe (1793), Balthasar Schütz tanácsnoki beosztásának első ismert említése egy 1762. szept. 19-i házassági bejegyzésben.

²⁰ A városi nemesség különféle csoportjairól l. *Bácskai Vera*: Városok Magyarországon az iparosodás előtt. Bp. 2002. 139–144., az előzményekre újabban: *Németh István*: Polgár vagy nemes? A vá-

dés két tekintetben is fontos elemzési szempont lehet a késő rendi társadalom viszonyrendszerében. 1. Ha nemes származásúak kerülnek a városi igazgatásba, ez olyan irányú átjárás lehetőségét jelzi a kiváltságos rendek között, hogy a köznemesség fiai a hozzájuk képest alacsonyabb rangú rend felé tájékozódnak, és ez ellentétes a társadalmi hierarchia bevett normáival. Habár az ilyen mobilitási út önmagában aligha borítja fel a rendek presztízsrangsorát, különösen, mivel a nagyszámú köznemesség köreiből ez az út csupán egy a földbirtok nélküliek megélhetési stratégiái közül, fontos megállapítani, hogy általános tendenciáról beszélünk, vagy csak ritka, eseti előfordulásról. 2. Ha viszont a városvezetők tömegesen nyernek nemesi címet, az úgy értelmezhető, hogy a társadalmi felemelkedés útja számukra és az ő szemükben továbbra is a nemesítésen keresztül vezet, és hogy a városvezetői tisztségek a nobilitáció sikerrel kecsegtető kapujaként szolgálnak.

A városvezetésben azonosítható köznemesi jogállásúak magas arányának kérdésére legrészletesebben Oszetzky Dénes tért ki. A szerző egyetemi doktori disszertációjában — amelyben Szekfű Gyula volt a témavezetője — a polgárság helyzetét „a rendiség felbomlása idején” vizsgálta, és munkája nyomtatásban megjelent két fejezete közül az egyikben kifejezetten a „városi hatósággal” foglalkozott, ahol kitért a nemesek városi hivatalvállalására is. Miközben maga is megállapította, hogy a csekély feldolgozottság miatt korai általánosítani, és bemutatott olyan szabad királyi városokat (Buda, Pest, Szabadka), amelyekben csekély volt a nemesi jogállásúak részaránya, azt az állítást fogalmazta meg, hogy a felvidéki városok tanácsait nemesek vezették.²¹ Értékelését néhány évvel később Hajnal István is osztotta a 19. századi magyar társadalom fontos és korszerű áttekintését nyújtó könyvfejezetében.²² Míg Oszetzky esetében a hivatkozások révén azonosíthatók azok a forrástípusok, amelyekből következtetését leszűrte²³, addig a szintézis igényével írott *Magyar művelődéstörténet* részeként elkészült Hajnal-féle tanulmány esetében valószínűleg műfaji okokból nincsenek jegyzetek. A magunk részéről hozzátehetjük, hogy az azóta eltelt nyolc évtized során alig gyarapodtak ismereteink a kérdéssel kapcsolatban. Az 1970-as és 1980-as évek nagy városmonográfiái (Budapest, Debrecen, Szeged) például éppen úgy nem vizsgálták rendszeresen a nemesek városi szerepvállalásának arányát, mértékét, mint ahogy a rendszerváltás óta felélénkült nemesiségkutatás seregszemléjét jelentő konferencián nem kapott figyelmet a városi nemesség hivatalviselő szegmense.²⁴ Alap kutatások híján a modern

rosok nemesi rendű lakosainak problematikája a felső-magyarországi városszövetség tevékenysége tükrében? Korall 9. (2002) 79–106.

²¹ Oszetzky D.: A hazai polgárság i. m. 60–62. Munkája 213. jegyzetében a szerző maga is úgy látta, hogy Mályusz Elemér „túl határozottan” fogalmaz a városi tanácsok elnemesedéséről. Oszetzky D.: A hazai polgárság i. m. 124.

²² Hajnal István: Osztyáltársadalom. In: Az új Magyarország. (Magyar Művelődéstörténet. V. kötet) Szerk. Domanovszky Sándor. Bp. é. n. [1943.]

²³ Nemesség-történeti kézikönyveken kívül a táblabírói címekre, illetve a polgárkönyvben és címtárakban használt „dominus” megnevezésekre alapozta megállapításait. Oszetzky D.: A hazai polgárság i. m. 122.

²⁴ Bónis György: Városigazgatás, várospolitika. (1686–1790). In: Budapest története. III. kötet. Főszerk. Kosáry Domokos. Bp. 1975. 159–190.; Nagy Lajos: Igazgatás, politika (1790–1848). In: Uo.

indusztrializációt megelőző városiasság hazai történetét rövid terjedelemben összefoglaló, nemrégiben megjelent munka is csak annyit tehetett, hogy a városlakó nemesség egyik alcsoportjaként említse a nemesített városvezetőket.²⁵

A városi tisztviselők nemesi jogállásának megállapítására nem ismerünk közvetlen forrást. Ennek hiányában — Oszetzkyhez hasonlóan — a korabeli címtárakat vizsgáltuk, amelyek közül két korabeli magyar és két német nyelvű magyarországit, valamint a hivatalos bécsi választottuk ki.²⁶ Az összehasonlítás alapján megállapítható, hogy a városi tisztségviselők névsora (beosztással együtt) kisebb-nagyobb részletességgel mindegyik kiadványban szerepel, ami arra utal, hogy az összeállítók felfogása szerint ezek a listák az olvasók érdeklődésére számot tarthattak, éppen úgy, mint a kormányzati vagy vármegyei tisztviselők vagy a felsőbb szintű oktatási intézmények tanári karának névsorai. A városi hivatalnokok nemesi jogállásának tényét viszont a felsoroltak egyike sem jelzi. Ez nem azt jelenti azonban, hogy a rangok iránt érzéketlenek lettek volna a szerkesztők. Megfigyelhető, hogy a kortársak számára a német nyelv sajátos lehetőséget kínál a rangok kifejezésére: a Trattner nyomdában készült *Adressbuch der Stadt Pesth* című sorozat a vizsgált években a *von* szócskát használja erre a célra. Ez a rangot kiemelő nyelvi eszköz azonban valószínűsíthetően nem a nemesi jogállásra utal, amire abból következtethetünk, hogy konzekvensen megfeleltethető bizonyos tisztségeknek. Ezen a — csak a pesti városvezetés névsorát közlő, tehát a más városokét nem tartalmazó — listán mindenki neve mellett ott áll a *von* szócska, aki tagja a városi tanácsnak, továbbá az összes (fő-, al- és tiszteletbeli) ügyészi, jegyzői, levéltáros és lajstromozó tisztséget betöltők, a városi irodán az írnokok és járulnokok, a szakhivatalokban pedig a hivatalvezetők, helyetteseik és segédek neve részeként. Következésképpen elmarad viszont a gyakornokok (*Diurnisten*, *Pratikanthen*) esetében.²⁷ Ez a gyakorlat rokon a városi igazgatás belső ügyviteli rendjével, amely a latin nyelvű fizetési listákon a *Dominus* szóval emelte ki a rangosabb tisztviselőket; a két kategória között a határ ebben az esetben is pontosan ugyanott húzódtott,

427–472.; Szeged története 2. 1686–1849. Szerk. Farkas József. Szeged 1985.; Miskolc története III. 1702–1847-ig. 1–2 köt. Szerk. Faragó Tamás. Miskolc, 2000.; *Sas Andor*: A koronázó város: a bécsi kongresszustól a nagy márciusig: 1815–1848. Pozsony 1973. *Komoróczy György*: A városigazgatás Debrecenben 1848-ig. Debrecen 1969.; *Komoróczy György*: A városigazgatás. In: Debrecen története 1693–1849. (Debrecen története öt kötetben 2.) Debrecen 1981. 216–243.; Hársfalvi Péter: Az önkormányzat Nyíregyházán a XVIII–XIX. században. Bp. 1982. (Értekezések a történeti tudományok köréből, új sor. 97.) Mánások, birtokosok, címerlevelesek. Rendi társadalom – polgári társadalom 9. Konferencia: Pécsvárad, 1995. szept. 12–13. Szerk. Ódor Imre, Pálmány Béla, Takács Péter. Debrecen 1997., *Kósa László*: „Hét szilvafa árnyékában”. A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben. Bp. 2001.

²⁵ *Bácskai V.*: Városok i. m. 143.

²⁶ Tiszti Kalendárium MDCCCXIX-dik esztendőre. Béts é.n. [1819.] Haykul; Közhasznu Honi Vezér. H. n. [Pest] 1841. Landerer; Kalender von Ofen und Pest. Hrsg. Rösler, Johann Christoph. Pesth 1809.; Pesther und Ofner Wegweiser. Kalender für das Jahr 1837. Hrsg. Blaskovits, Johann von. Pesth, 1837.

²⁷ *Adressbuch der Stadt Pesth*. Pesth 1827. 30–34, 39–41.

mint a nyilvánosságnak szánt (és talán nem is a városvezetéstől származó), német nyelvű címtárnál.²⁸

A Blaskovits János pesti ügyvéd által szerkesztett, és először 1837-ben megjelent *Pesther und Ofner Wegweiser* ettől némiképp eltérő elvet követ.²⁹ Ebben a sorozatban az összes szabad királyi város tiszti kara szerepel. Egyfelől ebben a kiadványban is tendencia, hogy a belső tanácsok tagjainak nevében szisztematikusan szerepel a *von*, ugyanakkor néhány városban (például Eperjesen, Korponán, Késmárkon, Pozsonyban vagy Besztercebányán) a *von* használata nem feleltethető meg tisztségeknek, vagyis vélhetően az eredeti jelentéshasználatot (a nemesi jogállást) tükrözi. Ráadásul azokban a városokban, ahol a tanácsnokok mellett más tisztségek viselőit név szerint is felsorolják, ott is megmutatkozik ez a kettősség. Különösen figyelemre méltó, hogy még a választott polgárság előljárójaként működő szószóló (*Vormund*) tisztségénél igen gyakori a *von* szócska kitétele, ami azért meglepő, mert ezt a posztot általában polgári (kereskedő vagy kézműves) foglalkozású személyek töltötték be, feladatköre alapján pedig nem sorolható a városi adminisztráció tagjai közé.

A rangok kifejezésének e módját valószínűleg úgy értelmezhetjük, hogy kialakult egy olyan felfogás, amely a beosztás alapján mérlegelte, hogy kinek milyen megszólítás jár, ezzel félretolva a *von* szó hagyományos, a jogi értelemben vett rendiséghez kapcsolódó használatát; ráadásul ez a nyelvi gyakorlat az írásbeliség egymástól viszonylag különböző területein is azonos formában jelent meg. Ha ez az értelmezés helyes, akkor ahhoz a jelenségcsoporthoz illeszkedik, amelyet a történeti-jogi értelemben vett rendiséghez képest eltérő, mégis nyilvánosan gyakorolt, *másodlagos rendi tagolódás* elnevezéssel illethetünk, és amelynek nyomai a német nyelvű anyakönyvek titulátúrájában és az egyesületek korabeli névkönyveinek az adatközlési szokásaiban is tetten érhetők.³⁰ Mindez kérdésfeltevésünk szempontjából nem jelent kevesebbet, mint hogy a történésznek érdemes fontolóra vennie: a korabeli felfogás talán kisebb jelentőséget tulajdonított a városi tisztviselők *személyes* jogi helyzetének, mint a hivatalhoz kötődő (azon belüli) rangjának. Ennek alapján megkockáztatható, hogy a városi tisztviselőket a korszak már önmagában tekintette olyan magas státusz hordozóinak, amelynek kifejezésére legalkalmasabbnak egy hagyományos, rendies eszköz: az eredetileg a privilegizált rend megkülönböztetésére szolgáló nyelvi elem szolgált. Elgondolkodtató azonban, hogy a városi tisztviselők e nyilvános reprezentációja mintha csak németül működött volna. A magyar nyelvű címtárak és kalendáriumok ugyanis nem pusztán abban különböztek a németekről, hogy nem voltak képesek megjeleníteni ezt a társadalmi tagolást, de abban is, hogy törekedtek egy másik rendi megkülönböztető elem — a vármegyei táblabírói tisztség — feltüntetésére. Az is megfigyelhető, hogy a bécsi városve-

²⁸ Budapest Főváros Levéltára, IV. 1202. c. (Intimata), AN. 4972. Vö. Tóth Á.: Hivatali szakszerűsödés i. m. 52.

²⁹ Pesther und Ofner Wegweiser 1837.

³⁰ Tóth Árpád: Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között. Pozsony 2009. 104–112.; Tóth Árpád: A pesti Nemzeti Casino reformkori társadalmi összetételének tanulságai. In: História mezején. A 19. század emlékezete. Tanulmányok Pajkossy Gábor tiszteletére. Szerk. Deák Ágnes és Völgyesi Orsolya. Szeged 2011. 52–54.

zetés névsorát közlő, udvari kiadású kalendárium mintha erősebben ragaszkodott volna a hagyományos nyelvhasználathoz: a városi tanácsnokok (*Magistratsräthe*) nevéhez semmiféle nivelláló nyelvi elemet nem illesztettek, ami azzal az eredménnyel is járt, hogy a *von* rendkívül ritkán — 1835-ben például a közel 75 tanácsnok közül csak 6 esetben — fordult elő.

Ami a városi tisztviselők nemesi jogállásra emelését illeti, itt is revízióra szorul a szakirodalomban jelenlévő kép. Csapodi Csaba az 1801 és 1848 közötti magyarországi nemesítések statisztikai elemzését elvégző tanulmányából kiderül, hogy ez idő alatt csupán 22 személy kapott nemesi rangot városi tisztviselőként. Adatai azt bizonyítják, hogy miközben a 19. század első felében összesen 575 nemesítésről van nyom a Királyi Könyvekben, és ezek között az „értelmiségi” foglalkozásúak teszik ki a legnagyobb részt (233 fő, 41%, ami meghaladja a 218 katonatiszt, továbbá a gazdasági jellegű tevékenységük alapján nemesi rangra emeltek számát is), közöttük a városvezetők aránylag csekély kisebbséget tesznek ki.³¹ Csapodi egyébként kétségbe vonja, hogy az érintettek alapvetően városvezetői tehetségüknek köszönhetően volnának nemesítésüket. „Inkább gazdag kereskedő, iparos emberek ezek — írja —, akik esetében a város vezető pozícióiba kerülésük és ezen keresztül nemesség szerzésük alapja nem annyira a tanulás, mint családi összeköttetés, vagyon, stb”.³²

Visszatérve a nemesi jogállás kérdéséhez, ennek megállapítására elsősorban anyakönyvi kutatásokra van szükség. Ezen a téren csupán részeredmények közzétételére vállalkozhatunk. Ezek között említendő, hogy Pálmány Béla kutatásai szerint az 1825 és 1848 közötti országgyűléseken a városokat képviselő 310 követ közül 44% (137 fő) volt nemesi jogállású,³³ márpedig — mint láttuk — a követek rendre a városok tanácsnokai közül kerültek ki, és küldőik törekedtek arra, hogy lehetőleg nemesi rangú személyt válasszanak, mert így jobb eséllyel lehetett csökkenteni a vármegyei követekhez viszonyított rangkülönbséget. Vagyis a követek körében feltehetően felül vannak reprezentálva a köznemesek a városi tanácsok összetételéhez képest. Saját, több város evangélikus polgárságára kiterjedő kutatásaim is azt jelzik, hogy jelentős számban emelkedtek a városok vezetésébe vagy annak környékére – elsősorban helyi polgári családokban született férfiak. Még Pozsonyban is — amely korábbi fővárosi szerepköre és az azonos nevű vármegye az átlagot meghaladó köznemessége³⁴ okán is valószínűbb, hogy a városok átlagánál népesebb nemesi lakossággal rendelkezett —, valamint Pesten is bekerültek a reformkorban is nem nemesi származású személyek a városi tanácsba, akik esetében az őket megválasztók talán lateiner képzettségüket és igazgatási tapasztalatukat értékelhet-

³¹ Csapodi Csaba: Nemesség és értelmiség Magyarországon 1848 előtt. In: Gazdaságtörténet – könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára. Szerk. Búza János. Bp. 2001. 79–92. Különösen: 86.

³² Csapodi Cs.: Nemesség és értelmiség i. m. 88.

³³ Pálmány Béla: Országgyűlési követek, a reformkori politikai elit. In: Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig. Szerk. Dobszay Tamás és mások. Bp. 2013. 366.

³⁴ 1787-ben (a szabad királyi városok nélkül vett) Pozsony vármegyében 10,7 százalékot, Pozsony városában pedig 4,4 százalékot tett ki a nemesek aránya. *Thirring Gusztáv*: Magyarország népessége II. József korában. Bp. 1938. 132–133.

ték pozitívan. Ha elfogadjuk Mályusz Elemér adatát, mely szerint — a nem sokkal azelőtt fővárosi központi szerepkörét elveszítő — Pozsonyban 1789-ben a városi tanács csak nemes személyekből állt³⁵, talán azt is megkockáztathatjuk, hogy a következő évtizedekben bizonyos esetekben akár csökkenhetett is a nemesi részarány a városi tanácsokban.

Másrészt a nagyobb városokban a belső tanács létszámát meghaladó apparátus alkotta a tisztviselői kart, ami feltehetően tovább csökkenti a nemesi rangúak számtani és tényleges súlyát. Az az ezzel összefüggő vizsgálati szempont, hogy a városvezetésbe kerüléshez milyen megelőző pályafutásra volt szükség, továbbvezet a karrierutak vizsgálatának tanulságaihoz.

A karrierutak vizsgálata

A késő rendi korszak magyarországi városaiban általánosságban három út állt nyitva a polgári családok előtt, ha a helyi közösségben formális tisztséget akartak szerezni: 1. a hagyományos, polgári pályafutás, 2. a felsőbb fokú iskoláztatás révén megszerezhető szaktudás felhasználása, és 3. részvétel és pozíciószerezés a városi igazgatástól nem függő szervezetekben (a korszak újdonságaként leginkább az egyesületekben, de protestáns közösségekben a presbitériumban is).³⁶ Mivel az utolsóként említett nem a városi hivatalszervezethez kapcsolódik, itt csupán az előbbieket jelentőségét mutatom be a pozsonyi evangélikus közösségből vett példákon.

A 18. század középső harmadában még meghatározó volt a *polgári jellegű* tisztségviselés. Ennek lényege, hogy a vezető tisztviselőknek a városban előfeltételként előbb polgári címet kellett szerezniük, megválasztásuk pedig attól függött, hogy a polgárság felső rétegében sikerült-e tekintélyre szert tenniük. Foglalkozásukat tekintve leginkább a kereskedők közül kerültek ki ezek a városi tisztviselők. Három pozsonyi városi tisztviselő a győri Johann Gottfried Habermayer (?1730–1812), a kőszegi Andreas Posch (?1733–1799) és a soproni Georg Friedrich Fechner (?1730–1816) életútjában közös, hogy származásukon polgári családban születtek, Pozsonyban letelepedve beléptek a kereskedői testületbe, egy évtizeden belül tagjai lettek a választott polgárságnak, és később városi kamarási tisztséget szereztek. (Közülük legfiatalabban Habermayer, aki már 48 évesen viselte ezt a pozíciót, Posch esetében az első ismert említés idején már 56 éves, ő viszont azelőtt adószedője is volt a városnak.)

Ez a fajta karrierút akár még magasabbra is ívelhetett. Főként a választott polgárság előjárójának számító szószóló (*Vormund*) tisztségre választottak meg ilyen előzmények után személyeket, de erről a posztról már a városi tanács tagságába is jelöltséget lehetett szerezni. Nem csak Georg Friedrich Geletneký szűcsmester (1721–1803) pályafutása példázza ezt, aki kamarási tisztségét követően néhány évvel, 66 évesen lett szószóló, majd 72 évesen beválasztották a

³⁵ Mályusz Elemér: A magyarországi polgárság a francia forradalom korában. Bécsi Magyar Történelmi Évkönyv évkönyve. I. 1931. 230.

³⁶ Vö. Tóth Á.: Polgári stratégiák i. m. 113–122.

városi tanácsba. Hasonló utat járt be például Johann Gottfried Kunze (1742–1813) szűcs és szőrmekereskedő, aki az árvagyámi és szószólói poszt után 64 évesen, vagy Simon Peter Weber — a például a *Pressburger Zeitung* című lapot is kiadó — nyomdász (?1756–1842), aki jóval fiatalabban, 50 éves korában lett tagja a városi magisztrátusnak. Érdekes következtetés levonására ad lehetőséget az 1815. évi városi tisztújítás jegyzőkönyve, amelyből ismerhetők a szavazás során alulmaradt személyek nevei is. A forrásból megtudjuk, hogy abban az évben két (elhunyt) tanácsnok helyét kellett betölteni, a már említett, ügyvéd végzettségű Stephan Schützét és Kunzéét. Ezt a város úgy oldotta meg, hogy az egyik posztra három értelmiségit jelölt (a végül befutó — a korábban a *Magyar Hirmondó* szerkesztésében is szerepet vállaló — Tállyai Dániel ügyvéd mellett egy városi irodai tisztviselőt, Michael Martinyt, aki korábban a pozsonyi líceum akadémiai tagozatán is tanult, továbbá egy helyi orvost, Karl Albrechtet). A másik hely betöltésekor viszont a választott polgárság három, testületükben tagtárs személy közül döntött, és a megválasztott Weber nyomdász a késmárki háttérű, nemes Daniel Czerva és a soproni születésű Gottlieb Reck kereskedőket előzte meg a szavazatok számában. Úgy tűnik ez alapján, mintha a polgári kötődésű tanácsnokot hasonló pályafutású személlyel igyekezett volna pótolni a város. A későbbiekben azonban ez a rendies képviselési gyakorlat megszűnt; 1821-ben Szakmáry Sámuel kereskedő (korábbi a városi kamarai ellenőre) egy városi irodai karriert befutott, jogvégzett jelölttel szemben maradt alul, és 1839-ben, amikor a korszakban utoljára került sor polgári foglalkozású személy jelölésére, Ballus Pál borkereskedő négy jogászt utasított maga mögé a szavazás során.³⁷

Összességében megállapítható, hogy a bemutatott polgári jellegű pályafutás a 19. század első felére súlyát tekintve visszaszorulóban volt. A pénzkezelési feladattal járó tisztségek (a kamarás, a számvevő, az árvagyám és az adószedő) betöltői közül egyre kevesebb ilyen előéletű tag került be a városi tanácsba, vagyis jutott fel a városvezetés felső rétegébe, és a megválasztottak is egyre inkább a magas iskolai végzettségű, illetve kifejezetten a művelt polgársághoz kapcsolódó személyek voltak (a német egyetemeken is megfordult Ballus például két könyvet is írt).³⁸ Az is látszik, hogy a polgári háttér nem szükségképp jelentette azt, hogy az illető helyi, törzsökös családban született: a példaként felsorolt összes személy bevándorló volt Pozsonyban (a soproni gyökerű Szakmáry és a Modorban született Ballus is), igaz, házasságuk révén többségük tekintélyes helyi polgárcsaládokhoz kapcsolódott (apósaik többnyire választott

³⁷ Az 1815. évi tisztújításra: AMB 2. a. 1815., N. 1108. passim, az 1821. évre uo. 1821., N.1876. passim, az 1839. évre uo. 1839., a 373. oldaltól. Összehasonlításként érdemes megemlíteni, hogy a pesti városi tisztviselők társadalmi háttérének vizsgálata azt mutatta, hogy a reformkorra megszűnt az a korábbi gyakorlat, mely szerint akár a tanácsba is fel lehetett emelkedni ilyen előélettel: ott 1807-ben egy szűcsmester az utolsó, akit kézművesként tanácsnoknak választottak. Vö. *Schmall L.*: Adalékok i. m.; *Tóth Á.*: Hivatali szakszerűsödés i. m. 50–51.

³⁸ Ballusról: *Sas A.*: A koronázó város i. m. 80–85. A pozsonyi katolikus tisztviselők közül 1848 előtt a két utolsó megválasztott tanácsnok Karl Vinzent Sessel patikus (1812) és Alois Edl kereskedő (1830), akik mindketten szószólói posztot töltöttek be korábban. Minden más ismert jelölt 1806 és 1848 között jogismeretéből élt (ügyvédként vagy uradalmi jogi képviselőként) vagy a városi igazgatósból érkezett.

polgári címet viseltek). Egy másik levonható tanulság, hogy ez a fajta karrier nem csak a testületi kereskedők esetében volt nyitott: a már említett szűcsmestereken kívül hasonló úton indult el például, csak nem jutott annyira magasra Gottlieb Biermann (1729–1793) pék, aki az 1770–80-as években számvevői, majd árvaatyai tisztséget töltött be, a soproni eredetű Gottlieb Schneller (?1746–1828) eredetileg szappanfőző mesterséget folytató adóhivatali ellenőr, illetve az ifjabb Georg Gottlieb Tekusch (1763–1834) pékmester, aki az első ismert árvahivatali ellenőri említése idején 62 éves volt.³⁹

A tisztségek betöltésének szempontjai felől megfigyelhető, hogy az évtizedek múlásával eltolódtak a hangsúlyok. A polgárjog megszerzése egyre kevésbé számított evidensnek: a pályafutásukat az 1810-es években kezdők körében már a polgári származás (az apa pozsonyi polgárjoga) is elegendőnek tűnt. Eközben az iskolázottság felértékelődött. A pozsonyi evangélikus líceum latin nyelvű osztályait korábban is stratégiai eszközként használta a helyi polgárság, de a 19. század elejére emelkedni kezdett az ott eltöltött tanévek száma a városi tisztviselők körében. Az új tendenciákat jelzi az az eset, amikor egy választott polgár öntött mester harmadik fia, Johann Michael Friedrich (1787–1818) nyerte el 28 évesen az árvahivatal helyettes vezetői posztját. Miközben két bátyja az apai mesterséget tanulta ki és vitte tovább, őt a család hosszabban taníttatta a líceumban (a csak a *donatista* osztályt kijárt bátyjaival szemben őt három szinttel magasabban, a *humanista* osztályba is beírták), és ez összefügghet azzal, hogy megkaphatta ezt a tisztséget.⁴⁰ Az ilyen, polgári jellegű hivatalt viselő, előző nemzedékhez tartozó városi vezetők még jellemzően csak a *grammatista* vagy a *syntaxista* osztálynál fejezték be líceumi tanulmányaikat (mint az 1748–1826 között élt Johann Michael Pallehner asztalos, aki az árvahivatal írnoka lett), a reformkori utódaik viszont már az azt követő humanista (költészeti-szónoklati), vagy egyenesen az akadémiai (tehát az egyetemnek megfelelő szintű) osztályt is elkezdték vagy be is fejezték. A szintén árvahivatali adminisztrációban dolgozó Johann Adam Gaisreiter (szül. 1820) — akinek apja egyébként a csekély presztízsű polgári szőlőművesek közé tartozott — például három évig járta a líceum „főtanodai” osztályát abban a reményben, hogy közigazgatási („*politicalus*”) pályára fog utána lépni.⁴¹ Az ő esetében világosan látszik, hogy felemelkedésének útja a felsőbb szintű iskoláztatására alapozott városi igazgatási pályafutás volt. Az ilyen karrier lehetőségét megnövelte, hogy az 1820–30-as években szokássá vált, hogy a városi irodán indult kistisztviselők később a gazdasági jellegű hivatalokhoz kerüljenek át: a magas szintű humán jellegű iskolázottság a pénzügyi adminisztrációhoz is hasznos előképzettséggé vált. Erre mutat példát Georg Karl Lippert (1798–1833) esete, aki napidíjas gyakornoki, majd járulnoki posztot viselt a városházán, mielőtt 1831-ben a város adószedője lett.

³⁹ A Tekusch családról Tóth Á.: Polgári stratégiák i. m. 184–187.

⁴⁰ Friedrich előléptetése: AMB 2. a. 1815. N. 1222. A beiratkozási adatok forrását a líceum anyakönyvei adják, amelyek sorozatát Pozsonyban a Líceumi Könyvtár (Lyceálna knižnica) őrzi.

⁴¹ A humanista osztályok anyakönyveiben az egyik rovatban minden diáknál bejegyezték, hogy milyen „jövendő életnem” kíván választani.

A legfelső fokú iskolai végzettségű személyek városvezetői szerepvállalásának szintén komoly múltja volt a magyarországi városokban, ez a típus azonban hagyományosan egészen más karrierúthoz kapcsolódott. Ennek mérlegeléséhez érdemes azt is számításba venni, hogy a pozsonyi evangélikus bevándorlás forrásvidékei között kimagasló szerepet játszó Ansbach-Bayreuth térségben azt volt a szokás, hogy a városi tanácsok tagjai között megkülönböztettek *rechtsfähig* (jogképes) és *bürgerlich* (polgári) tanácsnokokat.⁴² A pozsonyi gyakorlat a jelek szerint megfelelt ennek a képletnek, még ha az elnevezést nem is használták.

A 18. század meghatározó részében a városi tanácsnokok jogvégzett kisenemesek közül kerültek ki, akik helyben praktizáló ügyvédként szereztek ismeretséget, pályafutásukra pedig az volt jellemző, hogy vagy közvetlenül városi tanácsnokként kezdődött a hivatali karrierjük, vagy a városi iroda élén töltött évek után választották meg őket. Ez utóbbi a pozsonyi evangélikusok esetében az aljegyzői hivatalt jelentette⁴³, amelynek betöltői utóbb a városi tanácsba is bekerültek. A pozíciók „öröklődésének” sajátossága, hogy a házasság ezekben az esetekben szerepet játszhatott: az 1747–1759 közötti városi aljegyző, majd tanácsnok Gombos Mihály felesége, Caspar Szulyovszky-Sirmiensis tanácsnok családnevét viselte (a pontos relációt nem ismerjük, de valószínűleg a lányát vitte oltár elé), az aljegyzői tisztségben utódja (1759–1774), Joseph Stettner pedig a Pozsonyban nemzedékek óta vezető tisztségeket betöltő Beigler családból nősült. Ez a városhoz kötődő nemes ügyvédi kör kapcsolatait tekintve részét alkotta annak az evangélikus hálózatnak, amely a 18. századi katolikus dominancia időszakában figyelemre méltó pozíciókat tudott kiépíteni a szellemi és gazdasági életben.⁴⁴

Ebben a körben is mutatkoznak új jelenségek a francia háborúk időszakában és a reformkorban. Egyrészt az ügyvédi végzettségű tanácsnokok már nem hivatalban lévő városvezetők lányait veszik nőül: a patikus és városvezetői családban született Jakob Paul Kochmeister (1770–1826) egy választott polgári rangú pékmester; Ferenczy Károly (szül. 1793 körül) — egy Esterházy-uradalmi ügyész nemes fia — egy pozsonyi kereskedő; a szarvasi születésű Bajtsy József (?1804–1849) pedig egy a bécsi udvarban tisztséget viselt, katolikus osztrák báró lányával kötött házasságot, még a tanácsnoki pozícióra való megválasztása előtt. Megszűnik a 18. századra még jellemző dinasztikus jelleg is: még azokban a (ritka) esetekben is, amikor az apai felmenők között pozsonyi városvezetőket tudunk azonosítani, valószínűleg kisebb szerepet játszik az apai pozíció automatikus „megöröklése”. Erre utal Stephan Andreas Beigler (1743–1821) esete, akinek nagyapja, Tobias tagja volt Pozsony szenátusának, apja, az aránylag fiatalon elhunyt Michael (?1706–1744) pedig városi írnoki

⁴² Statistisches Hand- und Adressbuch von Mittelfranken im Königreich Bayern. Ansbach 1846.

⁴³ A Pozsonyt alkotó két nagy felekezet közötti hatalmi osztozkodás részeként a 17. század vége óta a főjegyző és az alügyész tisztségét mindig katolikus, az aljegyző és a főügyész mindig evangélikus személy töltötte be. Részletesebben: Tóth Á.: Polgári stratégiák i. m. 113.

⁴⁴ Tóth Árpád: Az evangélikus polgárság és nemesség társadalmi kapcsolatai és rokoni hálózatai Pozsonyban a 18. században. Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv. VII. 2012. 263–282.

tisztséget töltött be halála idején, ő ugyanis csak hatvan évesen lett tanácsnok, miután előtte évtizedekig írnokként, jegyzőkönyvvezetőként, majd actuariusként szolgált a városi irodán. A státusz átörökítésének kísérlete is hiányzik a már említett Stephan Schütz esetében, akinek két fia is ügyvédnek tanult, ám a nagyobbik, az ügyvédvizsgát 1820-ban letett Franz Joseph (1794–1851) neve még a tanácsnokjelöltek sem bukkan fel.

Feltűnik viszont egy új karriertípus: a polgári családból származó, jogot nem végző, ám sokáig iskolázott és a városi hivatalban hosszú időt eltöltött tisztviselők csoportja. Egy, a Német Birodalomból bevándorló fogadós családjában született Christoph Pauer (1789–1838) három irodai tisztség után lett harminckét évesen tagja a városi tanácsnak, a szintén másodgenerációs pozsonyi Jonas Michael Kettner (1769–1859) pedig a városi számvevő helyettese volt, amikor harminchét évesen tanácsnoknak választották. A városi vezetés legfelső szintjéig el nem jutott személyek esetében is általánossá válik, hogy helyi polgári családok fiai alkotják a városi iroda napidíjasainak, járulnokainak és írnokainak zömét, akik esetében az igazgatási tapasztalat képezhette az előmenetel fő mozgatórugóját. Példaként említhetjük Karl Andreas Drechslert (másként: Dressler, szül. 1795), aki egy Pozsonyban legalább a 17. század vége óta élő polgári nemzetség leszármazottja, és szappanfőző mesterséget űző apjának a fiatalabb fia. A családi üzemet bátyja, Johann Daniel (majd annak fia, Christian Daniel) vitte tovább, Karl viszont a líceumi syntaxista osztály és a pozsonyi királyi jogakadémián folytatott tanulmányok után a hivatali ranglétra fokozatait végigjárva az írnoki tisztségig jut el. Az alacsonyabb rangú városi hivatalnokok körében a magasabb szintű iskolai műveltség terjedése egyébként többé-kevésbé megfelelt az oktatáspolitikai a *Ratio Educationis*ban lefektetett céljainak, amely az egyes képzési szintek különféle társadalmi helyzetekhez (foglalkozásokhoz) rendelkezésekor a kisközműveltség elvégzéséhez rendelte (ajánlás szintjén) — többek között — a szabad királyi városok vezetésének alsóbb tisztségeit.⁴⁵

Patriciátus városi elit, tisztviselő dinasztiák vagy rokoni hálózatok?

A fenti példák azt mutatják, hogy a városi hivatalviselés jelentős átalakuláson megy keresztül a rendi társadalom felbomlásának évtizedeiben, legalábbis a Magyar Királyság egyik legurbanizáltabb, lempolgárisabb városában. Ennek fényében érdemes közelebbről megvizsgálni, hogy mennyiben gondolandó újra az a kép, amit a szakirodalom a rendileg elkülönülő, nepotista alapon szerveződő városi vezetésről korábban megrajzolt.

Elsőként érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy még a legutóbbi időkben is a szabad királyi városok elitjére használt „patricius” kifejezés legfeljebb nagyon széles értelemben alkalmazható.⁴⁶ A patricius terminus az itteni összefüg-

⁴⁵ *Ratio Educationis*. Az 1777-i és 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Ford. Mészáros István. Bp. 1981. 20. A királyi (katolikus) iskolarendszer alkalmazott osztálynevek ugyan eltérnek az evangélikus oktatási intézmények gyakorlatától, de durva közelítéssel a syntaxista osztály megfeleltethető a kisközműveltség (három, a második Ratiótól kezdve pedig négy) osztályának.

⁴⁶ Például Pálmány Béla megjegyzése: „Első pillantásra meglepően nagy köztük [a városi köve-tek – T. Á.] a köznemes rendűek száma és aránya [...], ami azzal magyarázható, hogy a városi patrici-

gésben a kora újkori német városok esetében tekinthető szakkifejezésnek, ugyanis a sváb és frank területeken némely városokban (például Augsburgban vagy Nürnbergben) a választott városvezetői posztok betöltése csak meghatározott családok tagjaira korlátozódott, a tisztújítások során egyedül ezek tagjai közül lehetett választani. Ez a jogilag is megerősített zártság egyfajta városi nemesség kialakulásához vezetett a délnémet térségben, ennek magyarországi párhuzamát azonban eddig nem sikerült bizonyítani.

Ami ehelyett tetten érhető, az a tisztviselői dinasztiki kialakulása és működése. A pozsonyi gyakorlat alapján három mintát különböztethetünk meg: helyi dinasztikiakat, térségi dinasztikiakat és az egyetlen nemzedékre szorítkozó polgári tisztségviselés után még magasabbra emelkedők típusát. A 18. században erőteljes az első kettő típus jelenléte. Az elsőre lehet példa a két Johann Christoph Burgstaller esete. A nagyszombati vaskereskedő fiaként Pozsonyba költözött idősebb Burgstallert (?1656–1730) már 1686-ban tanácsnokként említik az evangélikus egyház anyakönyvei, és hamarosan (felváltva) városbírói és polgármesteri tisztséget is betölt, és tekintélyét a gyülekezeti felügyelői megválasztása is bizonyítja. Figyelemre méltó, hogy azonos nevű fia (?1674–1758) már apja életében és hivatalviselése idején, 1723-ban tagja lett a városi tanácsnak, miután városi írnoki feladatot végezve és a választott polgárság tagjai bekerülve tekintélyt szerzett. Az Arany Griffhez címzett gyógyszerterápiát vezető Kochmeisterek szintén generációról generációra viselték a városi tanácsnoki tisztséget Pozsonyban (Johann Georg az 1720-as években, fia, az 1768-ban elhunyt Johann Andreas az 1760-as években), igaz, ebből a nemzetségből nem került senki a város élére és (belső) tanácsi jelenlétük sem volt folyamatos.

Ennél jellemzőbb gyakoribb azonban, hogy egy-egy család tagjai több városban is viselnek városvezetői beosztást. Legalább tíz olyan evangélikus tisztviselő családról tudunk a 18. század végi és 19. század eleji Pozsonyból, amelyben más városokban is azonosítani tudtunk férfiágon közeli rokonokat. E kapcsolatok közül a legtöbb Bazin, Modor és Szentgyörgy — tehát a Pozsonyhoz közeli kis szabad királyi városok — felé mutatott, de itt sem minden esetben „felfelé” (vagyis, hogy a kis városokból igyekeztek Pozsonyba a rokonok). A nagy múltú és népes Segner nemzetség például a 19. század első felére már elhagyta a koronázó várost, amikor egy leszármazott Szentgyörgy polgármesterként tűnik fel. Más esetekben nem szabad királyi városok — mint a csallóközi Somorja —, vagy távolabbi térségek — Ruszt, Kőszeg és Sopron, illetve Bártfa és Eperjes, valamint a szepesi koronavárosok — városvezető dinasztiki irányába mutatnak kapcsolódást. Ilyenkor jellemzően azokon a helyeken régtől beágyazott városvezető nemzetségek egy-egy ága kerül Pozsonyba és kerül be a magisztrátusba. Ilyennek tekinthető a Kőszegről érkezett nemes ügyvéd, Michael Mikos (?1676–1732), aki 1720-ban már városi tanácsnok Pozsonyban, akinek — városi tisztséget nem viselő fiától származó — unokája, a fiatalon elhunyt Joseph Michael (1776–1799) városi írnok lesz. Egy másik szláv nevű csa-

---

us elit vagyoni helyzetét és politikai befolyását a jómódú nemesi életforma megteremtésére, családi kapcsolatok létesítésére, felhalmozott tőkéjük földbirtokszerzésre fordítására igyekezett — sikerrel — felhasználni.” *Pálmány B.*: A reformkori országgyűlések i. m. 50.

lád, a Malik dinasztia Szentgyörgyről érkezett Pozsonyba: két fivér közül Johann Heinrich (mh. 1731) a városi kamaránál szolgált segédként, öccse, Johann Christoph (?1691–1761) viszont tanácsnok, városbíró (egyúttal gyülekezeti felügyelő) lett. Utóbbinak fia, Karl Wilhelm (1724–1788) lényegében megörökölte apja helyét, ugyanis már 1762-ben ő is tagja lett a városi tanácsnak, és a későbbiekben annak magasabb tisztségeit is betöltötte. A Malik családnál, csak úgy, mint a szintén szentgyörgyi Schützöknél azt is tudjuk, hogy a Pozsonyba települő családtag apja saját lakhelyén szintén tanácsnok volt. Ugyanez a helyzet a bazini gyökerű és az előzőekhez hasonlóan nemesi jogállású Karner családnál, ahol a Pozsonyba költözött Ferdinand (?1724–1801) városi hivatali pályafutást követően került be a városi tanácsba. Két fia közül Gabriel (1766–1803) még apja életében, 1798-ban tagja lett a pozsonyi magisztrátusnak, bátyja Ferdinand Michael (1761–1781) pedig igen fiatalon bekövetkezett halálakor már járulnökként vett részt a városi igazgatásban.

A személyek ismertsége miatt érdemes egy esetet közelebbről is megvizsgálni. A pesti egyetem esztétika professzoraként és újságszerkesztőként a reformkori művelődéstörténet művelői előtt jól ismert Schedius Lajos 1794-ben Pozsonyban kötött házassága révén az íróként is jeles életművet maga után hagyó Karl Gottlieb Windischnek lett a veje.⁴⁷ A két személy ekkénti bemutatása azonban csak egy a lehetséges értelmezések közül. Egy másik beállításban azt hangsúlyozhatnánk, hogy a nyugat-magyarországi térség két nemesített evangélikus tisztviselőcsaládja között létesült házassági szövetség, ugyanis Schedius apja Győrben, egy további rokona (talán nagyapja) pedig Modorban töltött be tanácsnoki tisztséget, Windisch viszont maga volt Pozsonyban tagja a belső tanácsnak, és nemzetségének előző nemzedékeiben is azonosíthatunk városi írnokot és tisztiorvost.⁴⁸ Az eset arra figyelmeztet, hogy egyes esetekben a városi tisztviselők társadalmi helyzetén belül a városi polgársághoz kötődő, a nemesi és az értelmiségi szerepek között aligha lehetséges éles határt megvonni.

A társadalmi státusok összetettségét másik oldalról világítja meg a következő példa. Az evangélikus Szloboda család a Pozsony környéki térség átlagos kézműves családjaként jellemezhető a 18. század utolsó évtizedeiben, az 1800

⁴⁷ Róluk újabban: *Balogh Piroška: Ars scientiae. Közelítések Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz.* (Csokonai könyvtár 38.) Debrecen 2007.; *Briefwechsel des Karl Gottlieb Windisch.* Hrsg. von Andrea Seidler. Bp. 2008.; *Jozef Tancer: Im Schatten Wiens. Zur deutschsprachigen Presse und Literatur im Pressburg des 18. Jahrhunderts.* Bremen 2008.

⁴⁸ Windisch (1725–1793) kereskedőnek tanult és akként került be a választott polgárságba, apja, Georg Christoph (?1682–1764) szintén vaskereskedő és választott polgár volt Pozsonyban, nagybátyja, Johann Gottlieb (1689–1732) a városi tisztiorvos, egy távolabbi rokona, Franz Christoph pedig az 1680-as és a 1720-as évek között a városi törvényszék írnoki tisztségét töltötte be. Schedius apja, Christoph Győrben volt városi tanácsnok és a gyülekezet konventjének tagja az 1780-as években, szintén Christoph nevű bátyja városi levéltárnoki és jegyzői hivatalt viselt. (A Győri Evangélikus Egyház levéltára, házassági anyakönyvek, pl. Josephus Rath házassága 1789-ben, Joannes Theopilus Schöpf házassága 1800-ban, Mathias Spieszmayer házassága 1823-ban. *Kovács Géza: A győri evangélikus egyházközség története 1520–1785.* Győr é. n. [1999.], 405. Feltehetően ehhez a családhoz tartozott az a Christoph Schedius, aki Johann Ferdinand Weissbeck modori lelkész 1698-ban a pozsonyi német evangélikusoknál tartott esküvője alkalmával modori tanácsnökként a vőlegény egyik tanúja volt.

előtt született nemzedék azonban a társadalmi emelkedés sajátos — társadalmilag heterogén és a térben is jelentős utat megtevő — mintázatát mutatja fel. Ugyanazon bazini csizmadia mester, Ferdinand Sloboda három fia közül a legidősebb, Samuel a hagyományos polgári karrierútnak megfelelően, szülővárosában gombkötő mesterként jutott el a hagyományosan legmagasabb polgári tisztségre: a választott polgárság szószólójának választották meg. Két öccse viszont nem szakmát tanult, hanem lateiner pályán indult el: Johann, a kisebbik a jogi ismeretek birtokában Bazin aljegyzője lett, Michael, a középső viszont az ügyvédi képesítést is megszerezve Pestre költözött, és ott protestánsként az elérhető legmagasabb szintre jutott el: a város egyetlen evangélikus tanácsnokának egyik lányát feleségül véve és a városi ügyészségen kisebb tisztséget vállalva apósa halála után mintegy megörökölte annak tanácsnoki tisztségét.⁴⁹ Ezzel az ország tulajdonképpen fővárosában a tekintélyes evangélikus közösség legfontosabb világi vezetője lett, ugyanis a városi tanácsban az 1790-es évek óta egy „hely” az evangélikus felekezetűek számára volt fenntartva.

*

A bemutatott folyamatok és példák talán elegendőek ahhoz, hogy megállapítsuk: eddig egyáltalán nem vagy csak véletlenszerű válogatás alapján felhasznált történeti források (tisztújítási iratok, címtárak, egyházi és iskolai anyakönyvek) szisztematikus kutatásával és a prozopográfiai módszer alkalmazásával jelentősen árnyalható az az eddigi, erősen elnagyolt kép, amely a városi tisztviselőket rekrutációját tekintve oligarchikus és a nemesedés esélyének ígézetében élő csoportként ábrázolta. Noha a pozsonyi evangélikus közösséghez kapcsolódó pályafutások aligha általánosíthatók a városi tisztviselők országos szinten több ezres tömegére, arra mindazonáltal alkalmasak, hogy észrevegyük: a 19. század elejére megjelentek a modern, bürokratikus hivatali üzem kialakulásának feltételei, és ez a városi igazgatás létszámbővülésén kívül főként a társadalmi környezet megváltozására vezethető vissza. A rendi viszonyok visszaszorulása utat engedett a növekvő társadalmi mobilitásnak, amennyiben a felsőbb szintű iskoláztatás társadalmi kiterjedése és időbeni (mind magasabb osztályokra történő) meghosszabbodása lehetőséget teremtett egy polgári háttérű, professzionális városi tisztviselői kar megszületésének. Eddigi ismereteink alapján nem tudjuk megítélni, hogy a latinos műveltségű iskoláztatás milyen mértékben és főleg hogyan hatott a városi tisztviselők műveltségére és hivatali munkavégzésére.⁵⁰ A városi tisztviselés helye azonban elmoz-

⁴⁹ Samuel Sloboda Bazinban gombkötőként szerzett polgári jogállást 1810-ben, szószólói tisztségében említi a polgárkönyv (polgárkezesként) 1840-ben és 1845-ben, Johann öccse 1814-ben aljegyzőként tette le a polgáresküt. Štátny okresný archív v Pezinku. Protocolum civium Bazin. 1776–1851. A Blaskovits-féle címtár 1837-es kiadásában Bazin vezetői között szerepel Johann von Szloboda polgármester, Ferdinand von Szloboda szószóló és Wilhelm von Szloboda városi adószedő. Nemesi jogállásukra vonatkozólag nincs adat. (Pesther und Ofner Wegweiser 1837.) Michael Slobodára l. *Schmall L.*: Adalékok i. m. 160, 185.; *Tóth Á.*: Hivatali szakszerűsödés i. m. 52.

⁵⁰ Csupán elszórt adatokkal rendelkezünk tudományos munkát végző városvezetőkéről, illetve városi hivatalnok hagyatékában talált, jelentős könyvvállományról – l. például Patachich József hagyatéki leltárát: Budapest Főváros Levéltára, IV. 1202. cc. (Testamenta et Inventaria), AN. 2001.

dult a társadalmi térben: a korábban a polgári közösségben meghatározó, a megbízható számvitellel összefüggő tapasztalat és a személyes ismertségre alapozott bizalom, illetve a rendi világban való eligazodáshoz és a nemesi körben történő megjelenéshez szükséges nemesi jogállás és ügyvédi előélet mellett új összetevő jelent meg a színen — a polgárság számára is elérhető és a hivatali gyakorlatban kamatoztatható iskoláztatás. A városi tisztviselők heterogén társadalmi rétegének e három norma — a polgári kötődés, a nemesi minta hatása és az iskoláztatás révén elérhető társadalmi emelkedés – metszéspontjába helyezett vizsgálata a jövőben tovább finomíthatja a felbomló rendi és a születő modern társadalomról szerzett ismereteinket.

ON THE BORDERS BETWEEN NOBILITY, CITIZENRY AND MEN OF LETTERS:
URBAN MAGISTRATES IN THE DECADES BEFORE 1848

by Tóth Árpád
(Summary)

By a social historical analysis of urban magistrates who were active in the decades before 1848, the study aims at locating this social group, numerically small but presumably of much greater influence, within the framework of contemporary society. Having estimated their probable numbers, the paper goes on to examine their relationship to civic and noble status, and then it presents the peculiarities of careers based on urban status and schooling respectively, mainly on the example of the Lutheran senior magistrates of Pressburg. It also pays attention to the over-urban networks of magistrate dynasties and to their changing features. The final conclusion of the argumentation, based on an extremely varied source basis, is that it was a consequence of the extension and increasing value of schooling, and the simultaneous decrease in importance of the traditional social structuring of urban society, that the social preconditions of modern bureaucratic operation emerged within the ranks of urban magistracies.